

УДК 347.369:343.62-053.2]351.862.8

Ю. І. Олифіренко, канд. наук з держ. упр.

Чернігівський національний технологічний університет, м. Чернігів, Україна

СОЦІАЛЬНЕ СИРІТСТВО - ІНДИКАТОР СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Ю.И. Олифиренко, канд. наук по гос. упр.

Черниговский национальный технологический университет, г. Чернигов, Украина

СОЦИАЛЬНОЕ СИРОТСТВО – ИНДИКАТОР СОЦИАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Yuliia Olyfirenko, PhD in Public Administration

Chernigov National Technological University, Chernigov, Ukraine

SOCIAL ORPHANHOOD- INDICATOR OF SOCIAL SECURITY

Розглянуто проблему соціального сирітства в контексті соціальної безпеки. Запропоновано критерії оцінки державної політики у сфері профілактики соціального сирітства, як індикатора соціальної безпеки.

Ключові слова: охорона дитинства, соціальне сирітство, соціальна безпека, соціально-правовий захист дітей

В статье рассмотрена проблема социального сиротства в контексте вопроса о социальной безопасности. Предложены критерии оценки государственной политики в сфере профилактики социального сиротства, как индикатора социальной безопасности.

Ключевые слова: охрана детства, социальное сиротство, социальная безопасность, социально-правовая защита детей

The problem of social orphanhood in the context of social security is considered. The criteria for assessing the state policy in the field of prevention of social orphanhood as an indicator of social security are proposed.

Key words: child protection, social orphanhood, social security, social and legal protection of children

Постановка проблеми. В усьому світі визнано, що сім'я є інтегральним показником суспільного розвитку, який відображає моральний стан суспільства і є могутнім фактором формування демографічного потенціалу.

Однак трансформаційні зміни у структурі та функціях інституту сім'ї, які відбуваються в нашій державі, свідчать про деформацію традиційного природного середовища розвитку й виховання дітей та погіршення загального рівня дитячого благополуччя. [7, с. 37]

Особливої актуальності набувають негативні соціальні явища у дитячому середовищі, серед яких найбільш гострим є соціальне сирітство. Ця проблема є визнаною на державному рівні.

На думку багатьох науковців, головною причиною проблеми соціального сирітства в Україні є формування прошарку соціопатичних сімей в умовах економічної та соціальної нерівності, поширення бідності й злиденності, безробіття, алкоголізму, наркоманії, насильства серед частини сімей. Однак такі неоднозначні демографічні явища сьогодення як нестабільність шлюбу, поширеність неповних сімей з дітьми в цих умовах посилюють ризик соціального сирітства, безпритульності та бездоглядності частини дітей[8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення різних аспектів феномену соціального сирітства, причин його виникнення і шляхів подолання було предметом наукових пошуків багатьох українських науковців і практиків, серед яких: Л. Волинець, Л. Артющікіна, І. Галатир, І. Зверева, А. Капська, В. Виноградова-Бондаренко, Н. Комарова, І. Пеша, Н. Павлик, І. Ченбай, І. Мунтян, О. Шишко та інші. Завдяки вагомим теоретичним надбанням цих вітчизняних учених державна політика у сфері захисту прав дітей зазнала значних змін. Водночас, існує вивчення цього явища в контексті соціальної безпеки..

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на зусилля держави в напрямку запобігання явищу соціального сирітва, проблема недбалого ставлення батьків до виховання дітей залишається досить актуальною.

З нашої точки зору, така ситуація зумовлена, у тому числі, поверховим розумінням у суспільстві проблеми соціального сирітства, адже здебільшого це явище, як на рівні наукових досліджень, так і практики державного управління, розглядається в морально-етичному аспекті.

Вважаємо, що зазначене питання необхідно розглядати також і з точки зору формування майбутнього економічного капіталу, трудових ресурсів, соціальної безпеки держави.

Метою статті є визначення та характеристика критеріїв для оцінки державної політики у сфері попередження соціального сирітства дітей.

Виклад основного матеріалу.

У 2012 році Указом Президента України затверджено Національну стратегію профілактики соціального сирітства [4], яка визначила мету та основні завдання, спрямовані на створення умов для забезпечення належного соціального захисту дітей та сімей, що мають дітей і опинилися в складних життєвих обставинах, утвердження в суспільстві сімейних цінностей, виховання відповідального батьківства.

Однак, впродовж останніх років суттєвого покращення ситуації в цій сфері не відбулося, причиною цього є невпинна девальвація сімейних та моральних цінностей, а також збройна агресія Російської Федерації на Сході України. Так, кількість дітей, які втратили протягом року піклування рідних залишається майже без змін: у 2014 р. – 10 495, у 2015 р. – 10 173, у 2016 – 10386.

Загальна кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на кінець 2017 року становила 70240, з яких дітей-сиріт - 21360.

Незважаючи на всі зусилля держави, в Україні чисельність дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, залишається високою (Табл 1).

Певне зменшення чисельності таких дітей порівняно з 2013 роком пояснюється неможливістю підрахунку дітей на території АР Крим і частини Донецької та Луганської областей через їх анексію.

Слід додати, що гострота окресленої проблематики полягає не лише у цифрах, а й в кількості дитячих трагедій: смерті та каліцтва дітей через злочинну недбалість та жорстокість батьків.

Разом з тим, в період, формування спроможних громад та децентралізації влади, якість майбутнього людського потенціалу має велике значення. Адже, діти та молодь, а точніше їх кількісні та якісні характеристики, є ключовими умовами для перспектив розвитку територій.

Чим більший відсоток дітей та молоді у загальній чисельності населення громади, тим більше в неї шансів бути економічно спроможною.

Поняття «соціальна безпека» у науковій літературі почало формуватись ще в кінці 90-х років минулого століття. Ця категорія була задекларована у Всесвітній Соціальній Декларації (1995 р.), яка торкалась соціальних аспектів сталого розвитку, покликаних забезпечити соціальну безпеку у світі [1].

Визначення соціальної безпеки в Україні не закріплено на законодавчому рівні, проте аналіз вітчизняного законодавства дає підстави вважати її складовою національної та економічної безпеки.

Таблиця 1

Загальна кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування за регіонами

	<i>(на кінець року; осіб)</i>					
	2005	2010	2013	2014	2015	2017
Україна	97829	98119	90772	83716	73183	70240
Автономна						
Республіка Крим	5882	4601	4323	...	...	...
Вінницька	2798	3091	2827	2735	2590	2447
Волинська	1787	1904	1778	1701	1593	1480
Дніпропетровська	10771	9883	9152	8971	8800	8608
Донецька	13715	10667	9817	9871	4709	4890
Житомирська	3056	3860	3532	3387	3231	3016
Закарпатська	1597	2326	2366	2345	2301	2216
Запорізька	4080	4558	4058	3957	3791	3740
Івано-Франківська	1431	1668	1586	1579	1515	1390
Київська	3632	3722	3664	3579	3567	3432
Кіровоградська	2193	3535	3248	3197	3122	2994
Луганська	4869	5181	4652	4587	1432	1451
Львівська	2318	2821	2790	2690	2543	2268
Миколаївська	3499	4252	3691	3589	3419	3055
Одеська	7548	6857	6266	6031	5814	5603
Полтавська	2931	2767	2516	2418	2352	2164
Рівненська	1638	1811	1852	1901	1845	1740
Сумська	2680	2484	2258	2190	2135	2045
Тернопільська	925	1264	1228	1190	1091	1019
Харківська	5211	5044	4677	4470	4392	4312
Херсонська	2835	3424	3070	3018	2949	2852
Хмельницька	2676	2425	2307	2151	2071	1904
Черкаська	2402	2697	2398	2343	2245	2191
Чернівецька	1229	1294	1197	1148	1101	1029
Чернігівська	2204	2809	2438	2284	2177	2036
м.Київ	3230	2533	2409	2384	2398	2358
м.Севастополь	692	641	672	...	...	...

Джерело: За даними Міністерства соціальної політики України

Так, відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки» [6] загрозами національній безпеці у **соціальній** та гуманітарній сферах:

невідповідність програм реформування економіки країни і результатів їх здійснення визначеним соціальним пріоритетам, криза системи охорони здоров'я і соціального захисту

населення і, як наслідок, небезпечне погіршення стану здоров'я населення; поширення наркоманії, алкоголізму, соціальних хвороб;

загострення демографічної кризи, прояви моральної та духовної деградації суспільства;

зниження можливостей здобуття якісної освіти представниками бідних прошарків суспільства неефективність державної політики щодо підвищення трудових доходів громадян, подолання бідності та збалансування продуктивної зайнятості працездатного населення;

неефективність державної політики щодо підтримки сім'ї та забезпечення, дотримання і захисту прав дитини, і як наслідок, збільшення кількості сімей з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей, які залишилися без батьківського піклування.

Соціальна сфера поєднана прямими і зворотними зв'язками з усіма іншими сферами функціонування суспільства. Тому не буде перебільшенням сказати, що в соціальній сфері фокусуються майже всі проблеми економічної безпеки: занепад економіки пов'язаний з падінням трудової моралі та трудової мотивації; економічні кризи мають своїм найбільш небезпечним наслідком соціальний вибух; екологічні катастрофи впливають з нехтування соціумом середовища проживання; від панівної системи ціннісних орієнтацій у суспільстві залежить ставлення до освіти і науки, які визначають майбутнє країни.

Згідно з Методичними рекомендаціями щодо розрахунку рівня економічної безпеки України (наказ Мінекономрозвитку від 29.10.2013 № 1277) [2] «соціальна безпека – це стан розвитку держави, за якого держава здатна забезпечити гідний і якісний рівень життя населення незалежно від віку, статі, рівня доходів, сприяти розвитку людського капіталу як найважливішої складової економічного потенціалу країни.

Методичні рекомендації розроблені з метою визначення рівня економічної безпеки України як однієї з основних складових національної безпеки держави і визначають перелік основних індикаторів стану економічної безпеки України, їхні порогові значення, а також алгоритм розрахунку інтегрального індексу економічної безпеки.

Розрахунки здійснюються Мінекономрозвитку двічі на рік на підставі офіційних даних статистичного обліку Держстату, Нацкомфінпослуг, Міндоходів, Міненерговугілля, Мінфіну і Національного банку та експертних оцінок, у тому числі рейтингових звітів міжнародних неурядових організацій.

Оцінка соціальної безпеки, як субіндикатора економічної безпеки, здійснюється на основі наступних індикаторів.

1.1. Відношення середньомісячної номінальної заробітної плати до прожиткового мінімуму на одну працездатну особу;

1.2. Відношення середнього розміру пенсії за віком до прожиткового мінімуму осіб, які втратили працездатність;

1.3. Чисельність ВІЛ-інфікованих осіб з діагнозом, що встановлений уперше в житті, осіб на 100 тис. осіб населення; 1.4. Чисельність хворих на активний туберкульоз із діагнозом, що встановлений уперше в житті, осіб на 100 тис. осіб населення; 1.5. Обсяг видатків зведеного бюджету на охорону здоров'я, відсотків ВВП.

1.6. Рівень злочинності (кількість злочинів на 100 тис. осіб населення);

2. Індикатори якості життя:

2.1. Частка населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими 75 відсотків медіанного рівня загальних доходів;

2.2. Співвідношення загальних доходів 10 відсотків найбільш та найменш забезпеченого населення (децильний коефіцієнт фондів);

2.3. Частка витрат на продовольчі товари в споживчих грошових витратах домогосподарств.

2.4. Відношення середньомісячної заробітної плати, нарахованої в середньому за годину, у країнах ЄС-27 та в Україні;

2.5. відношення середньої вартості 1 кв. метра загальної площі житла до середньомісячної заробітної плати.

3. Індикатори гуманітарної безпеки:

3.1. Обсяг видатків зведеного бюджету на освіту;

3.2. Загальна чисельність учнів денних загальноосвітніх навчальних закладів, відсотків до загальної чисельності постійного населення у віці 6 – 17 років.

4. Інші індикатори:

4.1. Сума невивплаченої заробітної плати станом на 1 січня (1 липня) до фонду оплати праці за грудень (червень) звітного року.

4.2. Рівень зайнятості населення у віці 15 – 70 років, відсотків населення відповідної вікової групи.

Методика містить також і одиниці виміру кожного індикатора і критерії для оцінки (критично, небезпечно, незадовільно, задовільно, оптимально).

Індикатори оцінки стану соціального сирітства або дієвості системи охорони дитинства до занащеної методики не входять.

Хоча, з листопада 2017 року окремі напрямки державної політики у сфері соціального захисту сім'ї та соціально-правового захисту дитини визначені Законом України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики»[3] засадами внутрішньої політики у соціальній сфері, а саме:

поліпшення соціального захисту дітей, утвердження духовно і фізично здорової, матеріально забезпеченої та соціально благополучної сім'ї;

створення ефективної системи забезпечення реалізації та захисту прав дитини;

створення умов для повноцінного життя і розвитку дитини, її безпеки, благополуччя, зростання у безпечному сімейному оточенні;

забезпечення доступним житлом громадян, насамперед малозабезпечених, з обмеженими фізичними можливостями, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з їх числа, молоді, працівників бюджетної сфери, а також багатодітних сімей, формування потужного державного замовлення на будівництво соціального житла, відродження доступного іпотечного кредитування;

подолання бездомності громадян, безпритульності, бездоглядності, бродяжництва серед дітей;

недопущення насильства стосовно дітей, залучення їх до найгірших форм дитячої праці, втягування у злочинну діяльність;

запобігання соціальному сирітству та інституціоналізації дітей, зокрема, шляхом забезпечення підтримки батьків у виконанні ними батьківських обов'язків та розвитку системи соціальних послуг для сімей з дітьми;

підтримка сімей, які усиновили дітей, взяли дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на виховання у свої сім'ї».

Важливим також є те, що Законом України «Про основи національної безпеки України» [6] серед загроз національним інтересам і національній безпеці України визначено:

неефективність державної політики щодо підтримки сім'ї та забезпечення, дотримання і захисту прав дитини, і як наслідок, збільшення кількості сімей з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського

піклування, дітей, які залишилися без батьківського піклування (у соціальній та гуманітарній сферах);

зростання небезпеки для життя і здоров'я цивільного населення, насамперед дітей, внаслідок воєнних дій чи збройних конфліктів (у воєнній сфері та сфері безпеки державного кордону України).

Незважаючи на це, а також серйозність проблеми, досі не запроваджена державна статистика щодо сімей, які опинились у складних життєвих обставинах, а також дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, стандарти ефективності державної політики щодо підтримки сім'ї, дотримання і захисту прав дитини.

Натомість необхідність їх запровадження посилюється в умовах децентралізації влади та формування спроможних громад, які мають стати центром відповідальності за долю кожної дитини. Оскільки, здебільшого, для керівників органів місцевого самоврядування, питання охорони дитинства, порівняно з питаннями фінансовими та інфраструктурними залишаються поза увагою.

Свідченням цього є те, що відповідно до моніторингу процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування у галузі соціального захисту та соціального забезпечення, що запроваджено Мінрегіоном, станом на 01.01.2018 з поміж 413 об'єднаних територіальних громад утворено службу у справах дітей лише у 51 з них. На Чернігівщині із 37 об'єднаних територіальних громад, такі структурні підрозділи створені у 17.

Існує також нагальна потреба в удосконаленні статистичної звітності про кількість дітей, які були виявлені у зв'язку з бездоглядністю або безпритульністю, єдиних підходів у зборі даних про таких дітей та їх ідентифікації; запровадженні Національної моніторингової системи соціальної захищеності дітей, яка має включати дані щодо всіх дітей соціально незахищених категорій, що об'єднані в одну Інформаційно-аналітичну систему; розроблення єдиної національної системи моніторингу впливу державної політики та діяльності державних структур на забезпечення прав дітей, з чіткими індикаторами оцінки, замість існуючої нині розрізненої та розгалуженої системи статистичної відомчої звітності.

Під цілісною системою благополуччя дітей ми розуміємо систему, яка б забезпечувала основні потреби та права всього дитячого населення, створювала умови, за яких кожна дитина, незалежно від віку, стану здоров'я чи складних життєвих обставин зростає і розвивається у безпечному середовищі сім'ї та громади.

З метою оцінки державної політики у сфері соціального благополуччя дитини, вважаємо за доцільне до індикаторів соціальної безпеки додати наступні показники:

- кількість працівників служб у справах дітей (критично – жодного працівника служби у справах дітей, небезпечно - штатне забезпечення на 25 % відповідає нормативу встановленому законодавством, незадовільно - штатне забезпечення на 50 % відповідає нормативу встановленому законодавством, задовільно - штатне забезпечення на 75 % відповідає нормативу встановленому законодавством, оптимально – штатне забезпечення на 100 % відповідає нормативу встановленому законодавством).

Згідно з Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей»[5], районних, міських, районних у містах служб у справах дітей установлюється з розрахунку один працівник служби не більше ніж на одну тисячу дітей, які проживають у районі, та не більше ніж на дві тисячі дітей, які проживають у місті, районі у місті. Штатна чисельність працівників служб у справах дітей виконавчих органів сільських, селищних рад відповідних територіальних громад встановлюється з розрахунку один працівник служби не більше ніж на одну тисячу дітей, але не менше одного працівника на об'єднану територіальну громаду.

Крім цього, при формуванні штатних розписів служб у справах дітей слід неухильно дотримуватись норми, визначеної статтею 12 Закону України „Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” стосовно обов’язковості утворення у складі служби у справах дітей окремого підрозділу для здійснення функцій щодо опіки та піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, штатна чисельність якого має становити не менше двох осіб.

Норми щодо штатної чисельності служб у справах дітей обох вищезазначених законів України обов’язкові для виконання та не суперечать одне одному, а повинні поєднуватись.

- кількість фахівців соціальної роботи в громаді (критично – жодного працівника, небезпечно - штатне забезпечення на 25 % відповідає встановленому нормативу, незадовільно - штатне забезпечення на 50 % відповідає встановленому нормативу, задовільно - штатне забезпечення на 75 % відповідає встановленому нормативу, оптимально – штатне забезпечення на 100 % відповідає встановленому нормативу)

- частка видатків бюджету на програми та заходи щодо соціального захисту дітей та соціальних послуг для дітей та сімей (включно фінансування проведення профілактичних рейдів з виявлення бездоглядних та безпритульних дітей, оплати послуг фахівця соціальної роботи, інших послуг з підтримки сімей з дітьми у складних життєвих обставинах, адресної допомоги сім’ям з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі матеріальної для реінтеграції дітей у сім’ю та запобігання їх потраплянню до закладів інституційного догляду). Індикатори оцінки цього показника мають визначатись в залежності від кількості сімей з дітьми, чисельності дитячого населення, сімей/дітей у складних життєвих обставинах, кількості дітей, що перебувають в інтернатних закладах, тощо.

Важливим також є унормування штатної чисельності та навантаження медичних працівників, які надають медичні послуги дітям (педіатрів, сімейних лікарів), кількості працівників відділів ювенальної превенції Національної поліції України, адже їх кількість сьогодні є просто катастрофічно малою. Зазначене є актуальним для попередження дитячої смертності, жорстокого поводження з дітьми, показники яких є досить тривожними.

Висновки.

Проблема соціального сирітства, бездоглядності дітей може бути вирішена лише завдяки підвищенню рівня життя населення, соціально-економічного та демографічного покращення, подолання таких негативних соціальних явищ, як алкоголізм, наркоманія, насильство. Запровадження критеріїв оцінки державної політики у сфері профілактики соціального сирітства, як індикатора соціальної безпеки сприятиме об’єктивному розумінню стану роботи із попередження соціального сирітства в державі, кадрових та матеріальних можливостей основних структур, що задіяні в цьому процесі (служб у справах дітей та центрів соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді).

Список використаних джерел

1. Гаращук, О. В. Соціальна складова національної безпеки та сталого розвитку в умовах глобалізації / Олена Василівна Гаращук // Економічний аналіз: зб. наук. праць / Тернопільський національний економічний університет; редкол.: О. В. Ярошук (голов. ред.) та ін. – Тернопіль: Видавничо-поліграфічний центр Тернопільського національного економічного університету «Економічна думка», 2017. – Том 27. – № 1. – С. 28-34. – ISSN 1993-0259.

2. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджені наказом Мінекономрозвитку від 29.10.2013 № 1277.

3. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики [Електронний ресурс] : Закон України від 1 липня 2010 року № 2411-VI – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/>.

4. Про Національну стратегію профілактики соціального сирітства [Електронний ресурс]: Указ Президента від 22.10.2012 р. № 609/2012. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/609/2012>.

5. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи у справах дітей [Електронний ресурс]: Закон України від 24 січня 1995 року № 20/95-ВР. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/>.

6. Про основи національної безпеки України [Електронний ресурс]: Закон України від 19 червня 2003 року № 964-IV – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/>.

7. Слюсар Л. Демографічні витоки та наслідки проблеми соціального сирітства в сучасній Україні/ Л. Слюсар //Україна: аспекти праці. – 2010. – № 6. – С. 33–41. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Uap_2010_6_8.pdf

8. Щорічна державної доповіді про становище дітей в Україні: «Реалізація Конвенції ООН про права дитини в Україні: досягнення, проблеми, перспективи» за період 2009–20016 рр.) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Konvenciya-OON-z-prav-ditini.html>

References

1. Garashchuk, O. V. Social'na skladova nacional'noi bezpeki ta stalogo rozvitku v umovah globalizacii / Olena Vasilivna Garashchuk // Ekonomichnij analiz: zb. nauk. prac' / Ternopil's'kij nacional'nij ekonomichnij universitet; redkol.: O. V. YArashchuk (golov. red.) ta in. – Ternopil': Vidavничopoligrafichnij centr Ternopil's'kogo nacional'nogo ekonomichnogo universitetu «Ekonomichna dumka», 2017. – Tom 27. – № 1. – S. 28–34. – ISSN 1993-0259.

2. Metodichni rekomendacii shchodo rozrahunku rivnya ekonomichnoi bezpeki Ukraïni, zatverdzeni nakazom Minekonomrozvitku vid 29.10.2013 № 1277.

3. Pro zasady vnutrishn'oi i zovnishn'oi politiki [Elektronnij resurs]: Zakon Ukraïni vid 1 lipnya 2010 roku № 2411-VI – Rezhim dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/>.

4. Pro Nacional'nu strategiyu profilaktiki social'nogo siritstva [Elektronnij resurs]: Ukaz Prezidenta vid 22.10.2012 r. № 609/2012. – Rezhim dostupu: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/609/2012>.

5. Pro organi i sluzhbi u spravah ditej ta special'ni ustanovi u spravah ditej [Elektronnij resurs]: Zakon Ukraïni vid 24 sichnya 1995 roku № 20/95-VR. – Rezhim dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/>.

6. Pro osnovi nacional'noi bezpeki Ukraïni [Elektronnij resurs]: Zakon Ukraïni vid 19 chervnya 2003 roku № 964-IV – Rezhim dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/>.

7. Slyusar L. Demografichni vitoki ta naslidki problemi social'nogo siritstva v suchasnij Ukraïni/ L. Slyusar //Ukraïna: aspekti praci. – 2010. – № 6. – S. 33–41. – Rezhim dostupu: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Uap_2010_6_8.pdf

8. SHCHorichna derzhavnoi dopovidi pro stanovishche ditej v Ukraïni: «Realizaciya Konvencii OON pro prava ditini v Ukraïni: dosyagnennya, problemi, perspektivi» za period 2009–20016 rr.) [Elektronnij resurs] – Rezhim dostupu: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Konvenciya-OON-z-prav-ditini.html>